

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ТИПОЛОГІЇ ФОРМ КОЛОНІАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ

Статтю присвячено розкриттю та обґрунтуванню політологічних складових у розробці типології форм колоніальної експансії, що передує розгляду можливостей розширення політологічного бачення взаємовідносин між імперською метрополією та колонією у контексті постколоніальних студій як міждисциплінарної дослідницької традиції, яка може збагатитися за допомогою посилення саме політологічної складової.

Ключові слова: постколоніальні студії, постколоніалізм, імперія, імперіалізм, політологія.

Застосування постколоніальної дослідницької традиції до пострадянського простору не втрачає своєї актуальності з огляду на, з одного боку, посилення імперських амбіцій Росії на панування у регіоні, який вона вважає сферою свого впливу, та застосування антиамериканськими та євроскептичними політичними силами та групами у самій Європі дискурсу про імперське домінування та, відповідно, колоніальне підпорядкування регіону Центрально-Східної Європи США чи ЄС, з іншого боку. Безумовно, ключовими у таких постколоніальних та імперських дискурсах є дискусії щодо культурного впливу одних великих гравців світової політики на інших, а разом з ними і тема економічної експлуатації та нерівномірного розподілу доходів. Жодні сучасні публікації, що розглядають концепцію «імперії», не можуть оминати розгляду питання про те, чи є США формою імперії. Так само порушується питання про те, чи є імперією ЄС і в якому сенсі та до якої межі на позначення цього наддержавного утворення можна застосувати сам термін «імперія». Вочевидь, якщо є імперії у постмодерному світі, і якщо такими можна вважати США, ЄС чи Росію з її амбіціями відновлення колишньої «імперської слави», потрібні й своєрідні форми *колоній*, тобто тих суб'єктів (радше, об'єктів), над якими імперії здійснюють своєї імперське домінування, які підпорядковують своїй імперській волі.

Безумовно, розгляд категорій «імперія» та «колонія» потребує окремої наукової розвідки. Разом з тим, висвітлення категоріально-понятійного апарату постколоніалізму в цілому, та щодо пострадянського простору зокрема, можна почати з метарівня визначення політологічного виміру досліджуваних взаємовідносин між імперіями

та їхніми колоніями, оскільки у цій царині справді відчувається прогалина у знанні. З одного боку, постколоніальні студії є потужним напрямом у галузі гуманітарних наук, з іншого, вони вже тримають сильні позиції в теорії міжнародних відносин, проте розширення предметного поля постколоніальних досліджень на сферу політичних наук потребує ґрунтовних напрацювань. Зважаючи на ці аспекти, *метою* цієї статті є визначення складових політологічного підходу до постколоніальних досліджень на прикладі розробки типології форм колоніальної експансії. Заявлена мета не охоплює безпосередньо типологізацію форм колоніальної експансії, оскільки така дослідницька робота за обсягом виходить за межі однієї наукової статті. Відповідно до мети, основними *завданнями* статті є: а) стислий розгляд основних складових поняття «імперія»; б) розгляд можливостей розширення політологічного бачення взаємовідносин між імперською метрополією та колонією; в) обґрунтування політологічних складових у розробці типології форм колоніальної експансії.

Отже, перейдемо до розгляду понять. У російському політологічному словнику термінів та понять за редакцією Д. Погорелого знаходимо статтю, присвячену імперії, проте не знаходимо статті про колоніалізм чи навіть про імперіалізм. Попри це, цікавим видається подібність у підході до розгляду поняття «імперія» між цим російським виданням та Коротким оксфордським політологічним словником. В обох виданнях автори спочатку вказують на форму правління. Згідно з російським виданням, імперія – це «1) монархічна держава на чолі з імператором; 2) складна за формою устрою держава, що складається з метрополії... – центральної частини

держави та колоній... що підпорядковані центральній владі» [4, с. 104]. Оксфордський словник: «Імперія стала позначати територіальну площину, над якою здійснюється ексклюзивна реалізація влади (англ. *authority*) єдиним сюзереном» [10, р. 168]. Після історичного екскурсу щодо використання самого терміна у Великій Британії (від назви Англії як «імперії» в *Acts of Appeals* від 1533 р., до прийняття королевою Вікторією титулу «королева імператриця» у 1877 р.), британські автори доходять висновку, що імперією з часом почали позначати «широку групу держав, сформованих колонізацією або завоюванням, що підпорядковувалися владі метрополії чи імперської держави, навіть коли, як у випадку Франції чи СРСР, панівна держава ставала республікою, в якій не було на чолі імператора чи імператриці» [10, р. 168]. З цього зіставлення двох визначень у словниках, виданих у двох колишніх великих імперіях, привертає увагу спільність підходу: спершу імперія визначається як форма організації держави – її очолює імператор (єдиний сюзерен), потім розглядається співвідношення влади між підпорядкованими та тими, хто їх підпорядковує, між метрополією та колонією. Безумовно, такий підхід, як і впливає з назви словників, є цілком політологічним і спирається на ключові для політичної науки категорії – держави та форми її організації та співвідношення влади. Такі «сухі» визначення не враховують форми панування, окрім безпосередньо владного підпорядкування. Звісно, можна сперечатися з тим, наскільки суворим є такий підхід до політичної науки, який самообмежує сферу політичного через вилучення з нього форм, приміром, культурного панування й пригноблення, тобто дослідження владних порядків у сфері культури. Як уже зазначено, саме культурні наслідки колоніального панування є у центрі уваги постколоніалізму як дослідницького підходу.

Один із перших політологів України С. Г. Рябов у своєму словнику політологічних понять і термінів також підійшов у своєму визначенні імперії спершу до розташування сил, тобто «метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів», але далі уточнив, в якій спосіб відбувається це підпорядкування: «які примусовим чином інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків... виникають унаслідок загарбання територій, колонізації та інших форм розширення впливу сильної держави, її експансії» [3, с. 98]. У цьому визначенні важливий акцент робиться саме на примусі, на насильницькому

підпорядкуванні, чого ми не бачили у випадку російського та британського словників. Способи насадження влади, шляхи підкорення одними політичними спільнотами інших безумовно належать до царини політичної науки, хоча перед розглядом питання про сферу застосування політичної науки до постколоніальних студій розглянемо ще одну цікаву позицію щодо термінологічного розмежування категорій, що є ключовими для постколоніальних студій – імперіалізму та колоніалізму.

Німецький теолог та історик церкви Карл Гаммер у своїй історичній розвідці, присвяченій місіонерській діяльності імперських країн у своїх колоніях, що була опублікована у 1981 р., порушує питання про співвіднесення понять «імперіалізм» та «колоніалізм». Він запитує: «Чи йдеться про щось інше, як засноване суто на військовій перевазі, підбурене бажанням наживи та прагненням до розширення, заволодіння іншими країнами та народами?» [5, с. 59]. Перше розрізнення, яке можливе на думку К. Гаммера, полягає в тому, що колоніалізм може стосуватися підкорення ближніх, дослівно – *сусідніх* земель і народів, а імперіалізм стосується завоювання та підпорядкування віддалених країн. З цієї позиції, як продовжує свою лінію аргументації К. Гаммер, за часів античності імперіалізм та колоніалізм були фактично ідентичними явищами, оскільки «іонічні острови лежали практично на порозі континентальної Греції» [5, с. 60]. Разом з тим, на думку дослідника, колоніалізм Нового часу характеризується «більш рафінованими формами експлуатації» [5, с. 61], серед яких він також вирізняє те, що до колонізації нових земель і територій долучалися науковці, дослідники, які вивчали природу й населення колоній.

Цікаво, що про зв'язок між імперіалізмом, колоніалізмом та наукою і знанням також зазначає історик з Єрусалимського університету Юваль Ной Харарі. У своїй науково-популярній праці, присвяченій дослідженню історії людства як виду, він в іронічній формі пише про сучасне ставлення до розуміння наслідків імперіалізму: «У наші часи “імперіаліст” поступається у лексиконі політичних лайливих слів лише “фашисту”. Сучасна критика імперій зазвичай набуває двох форм: 1) імперії не працюють; у довгостроковій перспективі неможливо панувати ефективно над великою кількістю підкорених народів; 2) навіть якщо це й можна зробити, цього не слід робити, оскільки імперії є злими машинами знищення й експлуатації; кожен народ має право на самовизначення і ніколи не повинен бути підкорений владі іншого» [6, р. 214], після чого автор

одразу коментує ці позиції критики: «З історичного погляду, перше твердження є цілковитим нонсенсом, а друге – глибоко проблематичним». У своїй книзі Ю. Н. Харарі доводить, що саме розвиток європейського імперіалізму сприяв становленню та розвитку науки, на доказ чого він наводить багато різних історичних прикладів. Отже, як ми бачимо, з однієї позиції наукова зацікавленість метрополій у своїх колоніях може бути однією з ознак «рафінованого панування», яким характеризується імперіалізм Нового часу, як це вважає К. Гаммер, а з іншої – те саме явище може бути позитивною спадщиною імперіалізму, що дала поштовх науково-технічному прогресові, за що виступає Ю. Н. Харарі.

Як зазначалося на початку статті, постколоніальний дослідницький підхід впевнено набуває значного місця серед сучасних теорій міжнародних відносин. Значення поняття «постколоніальний», перебуває, на думку німецьких дослідників-міжнародників Я. Хенке та М. Ледерера, на перетині історичного та теоретичного вимірів: «Історично воно стосується спадщини колоніального панування, особливо у збереженні ієрархічних та упереджених форм знання щодо постколоній. Теоретично постколоніальні теорії деконструють претензії на об'єктивність західного експертного знання та аналізують непрямі форми влади, що криються у сучасному дискурсі розвитку» [7, р. 786]. Звернімо увагу на цікаве словосполучення – «непрямі форми влади», що, звісно, є цікавим з погляду політичної науки, для якої, особливо з позицій *моністичного* підходу, «об'єктом дослідження є *політика*, зміст якої становлять відносини з приводу реалізації влади» [4, с. 191].

Розглянемо ще одне визначення політичної науки. У словнику С. Г. Рябова «політологія» визначається як «знання про політику» («політології» як окремої статті у ньому немає, є посилання на статтю «знання про політику» [3, с. 185]), в якому автор розрізняє три рівні політичного знання: 1) емпіричний або масовий; 2) нормативний; 3) фундаментальний. Звісно, в очі впадає синонімізація «знання про політику» зі словосполученням «політичне знання», проте об'єктом цього нюансу звернімо увагу на те, як С. Г. Рябов визначає *фундаментальні знання про політику*: «глибинні теоретичні узагальнення, виявлення загальнозначущих закономірностей, пояснення політичних універсалій, уявлення людей про загальну картину політичного світу, про те, що може виправдовувати примус і підпорядкування у суспільній взаємодії, у людському спілкуванні, що робить прийнятним обмеження

свободи індивідів засобами влади, заради чого тільки й варто включатись у політичні змагання» [3, с. 94]. Визначення фундаментальних знань про політику за С. Г. Рябовим особливо акцентує увагу на примусі, підпорядкуванні, політичному змаганні та прийнятності обмежень свободи. Як і у підході німецьких дослідників-міжнародників щодо постколоніальних студій, у цьому визначенні йдеться про форми влади. Звернімо увагу на те, що традиційно постколоніальні студії займаються дослідженням культури та культурологічних аспектів постколоніальної ситуації. Зв'язок між політикою та культурою у постколоніальних державах є достатньо специфічним. Як зауважує історик О. Гнатюк у своєму вступі до праці Романа Шпорлюка «Формування модерних націй», Р. Шпорлюк «акцентує зв'язок культури та політики... ба більше, послідовно доводить... культура як така стає заміником політики» [1, с. 11] у випадку України, Росії, Польщі. Ця теза, звісно, потребує ретельнішого опрацювання, що виходить за межі завдань цієї статті, проте тут її можна вжити для ілюстрації того, наскільки непростим може бути розмежування культурологічного та політологічного виміру у випадку дослідження як постколоніальної ситуації, так і колоніальної експансії в її постмодерних формах.

Приділимо деяку увагу самому поняттю «експансія». Нідерландський дослідник різноманітних форм феномена лідерства та управління Франк Схапер у своїй праці, що її він промовисто назвав «вірус диктаторства», як одну з «10 ознак диктатора» наводить *потяг до експансії* [9, р. 10], та ілюструє його на прикладі таких постатей, як Чингісхан і, що цікавіше, Мао Цзедун та Сі Цзінпін, та їхньої експансійної політики [9, р. 193–195], особливо на прикладі Китаю та його активної торгівельної експансії. Погляд Ф. Схапера багато в чому є провокативним, проте у контексті цієї статті та заявленої теми цікавим є тематизація зв'язку між формами реалізації влади та насадження певних видів панування (як натякає нідерландський дослідник – диктатури) через прагнення розширити свій вплив у різний спосіб, від територіальної експансії до експансії економічної через впровадження відповідних політик на рівні держави.

Підходи різних держав до втілення у підпорядкованих нею спільнотах імперської політики є безумовно цікавим предметом політологічних досліджень в історичному розрізі. Одним із цікавих прикладів історичного дослідження на подібну проблематику є праця гарвардського дослідника Т. Мартина, який досліджував «політику

національного вирівнювання» у СРСР. На початку першого розділу він пише: «Радянський Союз був першою в світі Імперією національного вирівнювання... Більшовицька стратегія полягала в тому, щоб очолити процес деколонізації (неминучість якого виглядала очевидною) і здійснити його, зберігши територіальну цілісність колишньої Російської імперії. Задля цього радянська держава сформувала, крім понад десятка союзних республік, десятки національно-територіальних утворень на цілому обширові Радянського Союзу» [2, с. 15], після чого Т. Мартин описує основні складові всеосяжної радянської політики, відомої нам під назвою «коренізація», та завершує абзац такими реченнями: «Нічого подібного історія доти не знала, ба й пізніше жодна інша багатонаціональна держава – за винятком хіба що Індії – не наблизилася до масштабів радянської політики національного вирівнювання. Цей новий і напрочуд цікавий експеримент у керуванні багатонаціональною державою є предметом розгляду в нашій книзі» [2, с. 16]. У контексті цієї статті важливим є дослідження масштабів колоніальної експансії з насадження певної програми політики – політики національного вирівнювання, яку й обрав науковець як предмет свого дослідження. У цьому випадку маємо колоніальну експансію не з підкорення нових територій у сенсі завоювання, а задля «збереження територіальної цілісності» колишньої імперії, що вимагає іншого виду експансії, а саме поширення і насадження програми політики.

Іншим цікавим прикладом поширення і своєрідного насадження програм політики, ідеологічних принципів та управлінських практик на більш сучасному історичному етапі є становлення та розвиток Європейського Союзу. Дослідник з Оксфордського університету Я. Зельонка розробив цілу концепцію бачення Європейського Союзу як імперії саме крізь призму середньовічного розуміння імперських владних порядків, яке він назвав «нео-середньовічним» (англ. *neo-medievalism*) [11, р. 164]. Як відомо, у дослідженні процесів європейської інтеграції також часто порушується питання про концептуальне розуміння суті процесів європеїзації та інтеграції держав до ЄС. Наприклад, у словацькій публікації 2005 р., яку присвячено дослідженню місця Словаччини як нового члена в ЄС, автори не лише ставлять провокативне питання у саму назву – «виклик з периферії?» [8], а й у першому параграфі другого розділу, в якому пояснюються «принципи аналізу інтеграційних стратегій дер-

жав–членів ЄС», спираючись на низку інших науковців, розмежовують поняття «європеїзація» та «ЄС-ізація» (словац. EU-izacia). Останнє поняття зокрема означає ті зміни в державах–членах ЄС і кандидатах на вступ, що «випливають із зобов'язань у своїх державах впроваджувати інституції, норми... законодавство ЄС» [8, с. 12]. Такі форми експансії політики також заслуговують на політологічне теоретичне опрацювання, оскільки вони піднімають питання про «тонкі форми влади» та панування.

Отже, спробуємо підбити деякі підсумки щодо складових політологічного підходу до типології форм колоніальної експансії. На нашу думку, вона має передбачати:

- 1) вичерпну характеристику специфіки владних відносин, з визначенням основних акторів, що перебувають у відносинах панування та, відповідно, підпорядкування;
- 2) аналіз техніки «імперського панування» та підкорення, тобто відповіді на запитання, «за допомогою яких механізмів здійснюється домінування, через які політичні практики унеможливаються владний паритет і що забезпечує стійкість владної асиметрії»;
- 3) оцінку ступеня асиметрії владних відносин із визначенням критеріїв владного паритету на прикладі країн, що не перебувають у відносинах «імперія–колонія», порівняно з якими можна визначити ступінь порушення паритету та, відповідно, сфери суспільно-політичних та економічних відносин, в яких він порушується;
- 4) вичерпну характеристику ідеології імперського панування, яка виправдовує асиметрію владних відносин, обґрунтовує потребу у підкоренні певної політичної спільноти іншої та якимось чином аргументує необхідність колонії підкорятися метрополії;
- 5) огляд динаміки формування владних асиметричних відносин – від, можливо, безпосереднього територіального підкорення (завоювання), до різних способів інтеграції одних політичних спільнот в інші на нерівноправних умовах, поширення культурного, політичного, економічного та інших форм впливу, які порушують паритет владних відносин між акторами.

Перспективним для подальших досліджень є, вочевидь, практичне застосування цих політологічних підходів до типології форм колоніальної експансії, до реалізації якої, втім, слід підходити з усією обережністю, оскільки, як пише Ю. Н. Харарі, «ніяка академічна чи полі-

тична операція не може вирізати імперську спадщину без того, щоб вбити пацієнта» [6, р. 228]. Для того, щоб типологізувати форми колоніальної експансії та «не вбити пацієнта», слід відійти від парадигми хірургічного втру-

чання на самому початку, щоб здійснити ретельну діагностику стану «пацієнта», а потім забезпечити його успішну реабілітацію, на що й спрямовані спроби типологізації форм колоніальної експансії.

Список літератури

1. Гнатюк О. Від історії ідеї до нової схеми історії Центрально-Східної Європи / Оля Гнатюк // Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Роман Шпорлюк ; переклад з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Магіяш, Х. Чушаак. – К. : Дух і Літера, 2013. – С. 5–22.
2. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939) / Тері Мартин. – К. : Критика, 2013. – 639 с.
3. Рябов С. Г. Політологія : словник понять і термінів / Сергій Геннадійович Рябов. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 256 с.
4. Погорельий Д. Е. Политология / Д. Е. Погорельий, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов ; под общ. ред. С. Н. Смоленского. – М. : Эксмо, 2008. – 320 с.
5. Hammer K. Weltmission und Kolonialismus. Siedlungs-ideen des 19. Jahrhunderts im Konflikt / Karl Hammer. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG., 1981. – 349 s.
6. Harari Y. N. Sapiens. A Brief History of Humankind / Yuval Noah Harari. – London : Vintage Books, 2014. – 498 p.
7. Hönke J. Development and International Relations / Jana Hönke, Markus Lederer // Handbook of International Relations / eds. W. Carlsnaes, T. Risse, B. A. Simmors. – London : SAGE Publications Ltd., 2013. – P. 775–800.
8. Malová D. Slovensko ako nový členský štát Európskej únie: Výzva z periferie? / Darina Malová, Erik Láštík, Marek Rybář. – Bratislava, 2005. – 184 s.
9. Schaper F. Het Dictatorvirus. Slecht voorbeeld doet slecht volgen / Frank Schaper. – Scriptum, 2015. – 294 p.
10. The Concise Oxford Dictionary of Politics. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 606 p.
11. Zielonka J. Europe as Empire. The Nature of the Enlarged European Union / Jan Zielonka. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 293 p.

M. Yakovlyev

APPROACHING TYPOLOGY OF FORMS OF COLONIAL EXPANSION FROM THE POLITICAL SCIENCE PERSPECTIVE

This articles aims at developing a political science perspective on a potential typology of forms of colonial expansion which would require consideration of both the postcolonial research tradition, grounded in humanitarian and culture studies, and review of the scope of research of political science and its core subject of study – power and power relations. Firstly, the paper briefly discusses and compares some definitions of empire taken from Russian, British, and Ukrainian political science dictionaries. Secondly, a couple of examples are drawn to illustrate that the forms of power relations and types of exploitation can be important in distinguishing different forms of colonial subordination. Thirdly, the term “expansion” is briefly discussed and illustrated to show that imposition of imperial policies in already subjugated realms can also be regarded as a form of colonial expansion. It is then followed by a list of components which should be taken into consideration when developing a political science perspective on postcolonial studies. This article provides an attempt at selecting the core characteristics of how a typology of colonial expansion can be developed in further researches on this topic, taking into account plethora of approaches to defining empire, imperialism, and postcolonial condition. Thus this article does not provide a fully developed typology but lists the core characteristics which it should incorporate in order to allow for in-depth studies of colonial expansion from the political science perspective.

Keywords: postcolonial studies, postcolonialism, empire, imperialism, political sciences.

Матеріал надійшов 27.09.2016